

6. ПРОТЕСТАНТИЗМ ЯК ПРЕДМЕТ РЕЛІГІЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

За останні 15 років в умовах незалежної України дослідження протестантизму набуло нових якісних вимірів. Науковість і об'єктивність дослідження забезпечувалась використанням джерельної бази (протестантська німецько- і польсько-мовна література XVI – XVII ст.), оглядово-критичної літератури XIX – XX ст. (зарубіжних та українських дослідників протестантизму), доступом до архівної документалістики (російської, польської, радянської, зокрема архівів КДБ, інших державних установ у справах релігій). За ці ж роки сформувалася нова когорта українських дослідників протестантизму, яка отримала широкі можливості використати зазначені переваги, щоб нетенденційно і правдиво поставитися до протестантизму як релігієзнавчого (а не партійно ідеологізованого чи конфесійно упередженого) предмету дослідження.

З самого початку утворення у липні 1991 р. Відділення релігієзнавства в Інституті філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України дослідження протестантизму посіло чільне місце в академічному релігієзнавстві. У фундаментальних працях – 10-ти томному виданні «Історії релігії в Україні», «Академічному релігієзнавстві», навчальному посібнику «Історія релігії в Україні», а також періодичних виданнях – «Українське релігієзнавство», «Релігійна свобода», «Релігійна панорама», збірниках матеріалів наукових конференцій Відділення релігієзнавства накопичило досить ґрунтовний обсяг знань про європейський та український ранній і пізній протестантизм, починаючи від Реформації до наших днів.

Дослідження протестантизму у Відділенні релігієзнавства має, на наше переконання, вагому особливість: залучення до цієї праці фахових науковців з інших академічних установ і вузів України; участь у написанні окремих частин чи розділів авторів з протестантських конфесій, які водночас прикріплюються до Відділення релігієзнавства для написання кандидатських і докторських дисертацій з цієї тематики; тісна співпраця Відділення релігієзнавства з центрами протестантських конфесій, які зацікавлені в науковому, об'єктивному висвітленні своїх конфесій в дослідженнях академічних релігієзнавців.

Крім того, у Відділенні релігієзнавства періодично відбуваються неформальні зустрічі релігієзнавців з авторитетними представниками протестантських конфесій, що фактично набули форм своєрідних «круглих столів», під час яких відбувається обмін інформацією про стан і

тенденції розвитку цих конфесій в Україні.

Що ж зроблено в царині дослідження протестантизму українськими релігієзнавцями? Накопичений в першій половині 90-х років м.ст. дослідницький матеріал почав набувати різних видавничих форм, використовувався в різних видавничих проектах. Так, у 1998 р. вийшла з друку збірка документів «Історія євангельсько-баптистського руху в Україні. Матеріали та документи» (упорядники кандидат філософських наук С.І. Головащенко, доктор філософських наук Л.І.Косуха, кандидат філософських наук Бучма О.В. – всі троє на той час працювали у Відділенні релігієзнавства). Збірка з'явилася в результаті реалізації унікального науково-дослідницького проекту, що здійснювався Відділенням релігієзнавства Інституту філософії НАН України та Одеською богословською семінарією євангельських християн-баптистів. За п'ять років роботи над цим проектом з різних державних, обласних і міських архівів України була зібрана велика кількість матеріалу, що містив нові документи з історії цієї конфесії в Україні.

Системний академічний характер дослідження протестантизму в Україні відображений у таких академічних виданнях як «Історія релігії в Україні» за редакцією Колодного А.М. та Яроцького П.Л., (розділ «Ранній і пізній протестантизм», автори – Косуха П.І., Кралюк П.М., Докаш В.І., Яроцький П.Л.), а також у двох томах 10-ти томного видання «Історії релігії в Україні». П'ятий том «Протестантизм в Україні» (за редакцією Яроцького П.Л.) містить матеріал про ранній протестантизм і першу течію пізнього протестантизму в Україні – баптизм (автори Кралюк П.М., Любашенко В.І., Решетніков Ю.Є., Санніков С., Яроцький П.Л.). Шостий том «Пізній протестантизм в Україні» (за редакцією Яроцького П.Л.) присвячений дослідженню таких течій пізнього протестантизму як адвентизм, п'ятидесятництво, а також свідки Єгови (автори Яроцький П.Л., Докаш В.І., Франчук В.І.).

Авторами історіософських нарисів з історії реформатського християнства, або раннього протестантизму, які увійшли в названі праці, є доктор філософських наук Кралюк П.М. (гусизм, «чеські брати», лютерани, анабаптисти, кальвіністи, унітарії), а також доктор філософських наук Любашенко В.І. (місце протестантизму в національно-культурному житті Русі XVI – першої половини XVII ст., наукова і літературна діяльність протестантів в Україні, просвітництво і прояви пієтизму в Україні, лютеранство і кальвінізм першої половини XX ст. в Україні, формування української протестантської церкви).

Принагідно зазначимо, що і Петро Кралюк, і Вікторія Любашенко у Відділенні релігієзнавства захистили свої докторські дисертації, які

безпосередньо чи опосередковано стосувалися теми протестантизму. Любашенко В.І. є автором навчального посібника «Історія протестантизму в Україні», виданого у 1995 р., який здобув в цілому позитивний відгук наукової громадськості і українських протестантських течій.

Який же внесок українського академічного релігієзнавства в дослідженні реформатського християнства? Зрештою, питання можна поставити так: які інновації внесені в опрацювання цієї теми, скажімо, після М. Драгоманова і М. Грушевського? Оцінюючи реформатське християнство (за М. Грушевським «євангелицтво»), цей український історик вважав, що воно справило глибокий і корисний вплив на розвиток саме польської культури, політичної думки і громадського життя, оскільки цей рух «покликав до життя польську літературу, змусив письменників перейти на народну мову, вигладив і вигартував її протягом недовгих, але гарячих десятиліть релігійної боротьби» (Грушевський М. 3 історії релігійної думки на Україні.- К., 1992.- С.68).

Водночас М. Грушевський з жалем зазначав, що реформатський рух на українському житті відбився далеко менше і слабше, оскільки він «навіть серед українського панства, не кажучи вже про інші верстви, не знайшов скільки-небудь енергійних та рішучих прихильників» (Там само.-С.69). Разом з тим М. Грушевський вважав, що євангельський рух мав поважне значення для українського життя: він «чимало причинився до розбурхання сього світу своєю активністю та енергією, давши йому певні взірці, використані православними церковними й національними діячами...» (Там само).

У нашому дослідженні сутності, особливостей, позитиву і негативу реформатського християнства в Україні уточнюються, доповнюються ці оцінки М. Грушевського, їм надається нового ракурсу і дещо ширшого і глибшого діапазону впливу на українське життя. Крім того, сучасні, українські релігієзнавці-дослідники реформатського християнства (П.М. Кралюк, В.І. Любашенко) чітко продиференціювали і розкрили еволюцію реформатського християнства в Україні (як вже зазначалося, у М. Грушевського воно зводилося до одного узагальнюючого поняття «євангелицтво»).

Відтак, характеризуючи гусистський рух і після його занепаду громади так званих «чеських братів» - однієї з ранньопротестантських течій, осередки яких у середині XV ст. з'явилися на українських землях – Галичині, Волині, Закарпатті, П. Кралюк доводить, що зазначені рух і громади впливали на українську культуру, релігійну думку і навіть на політичне життя, оскільки погляди чеських реформаторів були близькі

українцям. Існувала цілком реальна перспектива союзу чеських реформаторів і православних українців. «Чеські брати» могли виступити з'єднувальною ланкою між православними Східної Європи й класичними реформаторами (передусім кальвіністами). І в першому, і в другому випадках українці могли влитися до числа європейських народів, що динамічно розвивалися. Однак, у кінцевому рахунку це виявилось нереалізованою можливістю (Історія релігії в Україні. В 10-ти т.– Т.5: Протестантизм в Україні. За ред. П. Яроцького.- К., 2002.- С.19).

Уже в першій половині XVI ст. на українських землях поширювалися такі «німецькі віри» (саме так їх називало місцеве населення) як лютеранство і анабаптизм. Здебільшого вони приймалися німецькими колоністами, що проживали в Україні. Низка лютеранських громад діяли в містах і містечках української етнічної території в Галичині, на Підляшші і Поділлі. Прихильність до лютеранства виявили руські шляхтичі. Проте не варто переоцінювати фактів пролютеранської орієнтації окремих представників української соціальної еліти. Нова віра була для шляхтичів своєрідною модою, яку легко приймали і від якої легко відмовлялися. Проте лютеранство прижилося в Закарпатті серед українського населення, зокрема, знайшло підтримку з боку угорських землевласників і користувалося більшим впливом, ніж в самій Угорщині.

Загалом і лютеранство, і анабаптизм не закорінилися на українському ґрунті. Для українців вони були все ж релігіями чужинців, і все ж не можна ігнорувати ці течії при розгляді реформаційних рухів на українських землях. Спільні грані дотику між православ'ям і лютеранством знайшли своєрідний вияв у діяльності одного із найбільш відомих українських латиномовних публіцистів XVI ст. Стефана Оріховського. Відтак можемо констатувати, як робить висновок П. Кралюк, лютеранство дало потужний імпульс для реформаційного руху на українських землях, який все ж розвивався не в руслі лютеранства, а у формі інших протестантських віровчень, зокрема, кальвінізму (Там само.- С.30).

Кальвінізм поширювався на українських територіях, які виявилися чи не найбільш «кальвінізованими» серед інших земель Речі Посполитої. Частина шляхтичів на Холмщині, Саноцькій і Перемишльській землях, що прийняли кальвіністське віровизнання, сягала, як вважає П.Кралюк, 25 – 30 відсотків. Кальвінізм знайшов також поширення на Поділлі, Волині, Київщині. Покровителями кальвінізму стали окремі представники руських аристократичних родин. Наприкінці XVI ст. кальвінізм став найвпливовішою протестантською течією на Закарпатті. Він негативно оцінювався з боку православних цього краю,

оскільки, як й інші протестантські течії, що поширювалися серед угорських землевласників, виступав зняряддям мадяризації українського православного населення.

Відтак, кальвінізм відіграв далеко неоднозначну роль в українській історії XVI – XVII ст. На українських землях Речі Посполитої кальвінізм, інтенсивно поширюючись у 50 - 60 –х роках XVI ст., отримав змогу перетворитися в одну з найбільш впливових чи навіть домінуючих конфесій. Існувала також можливість союзу кальвіністів із православними. Кальвінізм виступав як «модна», «прогресивна» релігія, саме тому інтерес до неї виявила значна частина української шляхти.

Наприкінці XVI ст. кальвінізм опинився в стані стагнації, що в першій половині XVII ст. поступово переросла в деградацію. Ця течія фактично стала маргіальною й не відіграла помітної ролі в суспільно – політичному житті країни. Війна під проводом Б. Хмельницького та інші політичні події середини XVII ст. поставили хрест на подальших можливостях розвитку цієї конфесії.

Яскравою сторінкою в реформаційному русі на українських землях стала діяльність унітаріїв (чи антитринітаріїв). Корені цієї течії були в країнах Західної Європи, однак вона сформувалася і розвинулася в Речі Посполитій. До середини XVII ст. землі цієї держави залишалися основною базою руху унітаріїв, який набув поширення на українських і білоруських землях. Унітаризм був продуктом релігійно – культурного розвитку не стільки західноєвропейських народів, скільки продуктом духовних шукань народів Центральної і Східної Європи. Це змушує нас уважніше поставитися до релігійного вчення унітаріїв, оскільки воно мало й українське коріння.

Особливість антитринітаріїв полягала у тому, що вони відкинули віру в один з найголовніших догматів християнства – Трійцю. Намагаючись раціоналістично підійти до релігії, антитринітарії заперечували й деякі інші положення традиційного християнського віровчення (першородний гріх, боговтілення і спокутну жертву Ісуса Христа), допускали вільне трактування Біблії. Заперечення Трійці означало різкий розрив із багатовіковою християнською традицією і спробу глобального реформування християнської ідеології. Унітарії доводили, що більшість догматичних положень християнства не можна обґрунтувати, посилаючись на Євангелію, оскільки їх не було в первісному християнстві і, крім того, вони суперечать здоровому людському глузду. У діях ідеологів унітаризму проглядалася тенденція відродити первісне християнство, яке, на їхню думку, ґрунтувалося на принципах соціальної справедливості і відповідало положенням

Священного Писання. І ця тенденція відображала процес суспільної свідомості, пов'язаний з розвитком науки в період Відродження.

Саме українські землі, зокрема Київщина і Волинь, стали головними осередками унітаризму в першій половині XVII ст. Після того, як офіційною ідеологією антитринітаріїв стало соцініанство, представники цієї течії завоювали чимало прихильників серед українських шляхтичів, які часто складали домінуючу партію на місцевих сеймиках. В українських громадах антитринітаріїв діяло чимало відомих теоретиків соцініанства. Серед них передусім можна назвати провідних ідеологів цієї конфесії всередині XVII ст. Самійла Припковського (1592 – 1670 рр.) та Андрія Вишиваного (1608 – 1678 рр.). У творах цих українських теоретиків соцініанства – богословських трактатах, політичних статтях обґрунтовувалися положення про віротерпимість, відокремлення церкви від держави, про примат державних справ над інтересами церковними, відстоювався принцип, згідно з яким релігійна віра мала підлягати суду розуму, а також раціональний підхід у ставленні до Святого Письма.

Соціальний склад соцініанських громад на Україні був неоднорідним. Провідна роль належала шляхтичам, але представники цього стану не переважали в кількісному відношенні. Соцініани проводили активну пропаганду серед українських міщан, поширюючи в їх середовищі антицерковні ідеї. Реєстр головного осередку антитринітаріїв на Волині – Киселенської громади підтверджує, що до її складу входили не лише шляхтичі, а й міщани українського походження, а також селяни.

Оцінюючи діяльність антитринітаріїв на українських землях, П. Кралюк вважає, що у цілому вона сприяла прилученню української шляхти, а почасти й міщанства до польської культури, і тому антитринітаризм, подібно до кальвінізму, можна розглядати як чинник колонізації. Разом з тим антитринітаризм був однією з найбільш прийнятних форм протестантизму для тієї частини українського населення, яке в другій половині XVI ст. – першій половині XVII ст. було все ще тісно пов'язане з православ'ям. Це пояснюється деякими особливостями антитринітаризму. По-перше, він у зазначений період не перетворився у конфесію з канонізованою догматикою і культом, у ньому домінувала вимога дотримуватися євангельської моралі. Тому серед прихильників антитринітаризму могли бути люди, які дотримувалися поглядів цих реформаторів, але не поривали з католицизмом, православ'ям чи якоюсь іншою конфесією. До таких належав князь Костянтин Острозький. По – друге, антитринітаризм увібрив також

елементи української та білоруської культур, оскільки вихідці з цих земель брали активну участь в антитринітарному русі й сприяли виробленню ідеології цього руху. Антитринітарії позитивно ставилися до української культури. Вони перекладали біблійні книги і видавали твори українською мовою.

Усередині XVII ст. в Україні, як загалом у Речі Посполитій, протестантські течії західноєвропейського зразка опинилися в стані глибокої кризи. Прошляхеться орієнтація кальвінізму, так і почасти антитринітаризму, їхня елітарність у культурному аспекті, «чужорідність» для української людності – усе це стримувало поширення зазначених течій у простонародному середовищі. Протестантизм в цей період не став панівною вірою, а залишився вірою дисидентською. Слабістю реформаційного руху в Речі Посполитій і, зокрема, в Україні була його роз'єднаність. Кальвіністи та антитринітарії не змогли домовитися й укласти спілку. Замість того, щоб разом протистояти натиску свого головного опонента – державної Католицької церкви, вони ворогували між собою. Врешті – решт, це призвело до послаблення їхніх сил. Певну роль у ліквідації цих протестантських рухів в Україні відіграла й визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, яка велась під гаслами захисту православ'я. Фактично на території Гетьманщини протестантизм чи то у формі кальвінізму, чи то антитринітаризму перестав існувати.

Досліджуючи місце раннього протестантизму в національно-культурному житті Русі XVI – першої половини XVII ст., наукову і літературну діяльність протестантів в Україні, просвітництво і прояви пієтизму, В. Любашенко обґрунтувала наступні висновки.

Реформаційно-протестантська перекладацька література XVI - XVII ст. зумовила пізнішу появу в Україні серії біблійних творів, де зроблено спробу використати мову, наближену до сучасної української. Переклади та видання біблійної літератури мовою, доступною широким освіченим колам українського суспільства, зіграли неабияку роль у його духовному поступі. Так само можна оцінити й інші ділянки культурно-освітньої діяльності протестантів. Хоча їхня шкільна, видавнича, перекладацька практика була підпорядкована передусім конфесійним завданням, об'єктивно вона мала прогресивне значення. Це був ефективний засіб наукової та мовної освіти, шлях впровадження ренесансно-гуманістичних ідей у загальний культурний прогрес.

Протестантська література мала неабиякий вплив на релігійно-культурне життя України. Історичний, етнографічний, правничий, природничо-науковий матеріал, який накопичили протестантські автори,

їхнє осмислення актуальних світоглядних проблем, звернення до спадщини античної та ренесансної філософії, етичної, політичної думки збагатило православну культуру XVI - XVII ст. великою кількістю джерел. Діяльність протестантів, спрямована на подолання консерватизму, догматичного застою традиційних християнських конфесій, фактично сприяла тому, що діячі православної церкви в Україні значною мірою використали досвід протестантів для вдосконалення церковного життя. Відтак, своєю діяльністю протестанти вплинули і на культурно -освітнє, і на власне церковне життя України. У загальному історично-культурному контексті переломної епохи цей вплив слід оцінювати позитивно.

Історія протестантизму в Україні першої третини XX ст. переживає несподіваний поворот. Йдеться про повернення на західноукраїнські терени, які опинилися під владою Польщі, ранніх класичних течій протестантизму – лютеранства, кальвінізму, сліди яких загубилися тут ще на початку XVIII ст. Лютеранство відродилося серед українського населення у 20-х роках минулого століття в Галичині й Волині. Під егідою Української Церковної ради, створеної у 1925 р. і згодом переіменованої в Українську євангельсько – аугсбурзьку місію з центром у Станіславові (нинішній Івано-Франківськ), засновувалися українські лютеранські громади в населених пунктах Галичини і Волині. Лідери цього об'єднання особливу увагу звертали на формування національного обличчя лютеранського руху. Ідея українізації лютеранства пропагувалася у багатьох релігійних часописах, серед яких особливу патріотичну діяльність здійснював часопис «Стяг». У 1939 р. український лютеранський рух припинив своє існування. Його лідери були арештовані органами НКВС.

Кальвіністський рух у середині 30-х років минулого століття в Західній Україні також поступово набував виразних національних рис. Утворення Союзу українських євангельсько-реформованих громад з пресвітеріями у Львові, Коломиї, Рівному ґрунтувалося на ідейній програмі сполучення в одну світоглядну синтезу євангельсько-реформованої (кальвіністської) науки із духом українського релігійно-культурного відродження. Саме це стало чи не найголовнішою причиною їх переслідування польською владою, постійних арештів і ув'язнень у страхітливому концентраційному таборі Береза Картузька. Зміст і спрямованість ідейної програми українського кальвіністського руху засвідчує його національний характер. Це була спроба формування єдиної української протестантської церкви, в яку влилася частина українських лютеран. Цей процес не отримав остаточного завершення:

після приєднання Західної України в 1939 р. до радянської України цей протестантський рух був розгромлений, а значна частина його керівників і послідовників були репресовані.

Але в Україні традиції лютеранства і кальвінізму не втрачені. Вони зберігаються у діяльності відновленої на початку 90 –х років минулого століття Української реформатської Церкви, а також відродженої Української лютеранської церкви. Реформатська церква в Закарпатті складається в основному з угорських громад, які підтримують тісні контакти з Угорською євангелічно – реформатською церквою. Це зумовлює соціокультурну ізоляваність цього осередку закарпатського протестантизму на тлі українізації сучасних протестантських церков України.

Завершуючи цей історичний екскурс, додамо, що він ґрунтовно досліджений В. Любащенко в розділі «Лютеранство і кальвінізм у ХХ ст. Формування української протестантської церкви» у 5 томі (Протестантизм в Україні. - С.214 – 240).

Пізній протестантизм – постійний предмет дослідження науковців, починаючи з радянського періоду. Чим відрізняється нинішній період дослідження від радянських часів? Насамперед його методологічною парадигмою: подоланням критикансько-ідеологізованого підходу до так званого «сектантства» і практичним ухилом його подолання шляхом адміністративних утисків, кримінального переслідування і правового невизнання. За радянських часів, як, зрештою, ще в царській Російській імперії, пізній протестантизм, а саме баптизм, адвентизм, п'ятдесятництво, а також свідки Єгови, жорстоко переслідувалися. Майже всі із зазначених течій знаходилися в горнілі репресій, більшість з них були заборонені. Укорінений штамп «секта», «сектанти» використовувався державною пропагандою і Православною церквою (як, зрештою, й іншими так званими історичними, традиційними церквами) для формування негативної громадської думки до пізніх протестантських течій як «не наших», бузувірських, непатріотичних й екстремістських.

У навчальних підручниках з радянського періоду й подекуди і в сучасних деяких виданнях підручників з релігієзнавства (і додамо: і у церковних посібниках, рекомендованих для вивчення «Християнської етики» в загальноосвітніх державних школах) ці протестантські конфесії називаються «сектами». Саме так до цих протестантських течій тенденційно ставляться деякі православні й католицькі автори і навіть священнослужителі, яких не влаштовує динамічний розвиток цих конфесій уже в незалежній Україні. Але це клерикальна і навіть

екстремістська точка зору, успадкована від самодержавно-православної Росії і комуністично-атеїстичного Радянського Союзу.

Умови існування баптистів, адвентистів, п'ятидесятників, свідків Єгови у тоталітарній радянській державі, коли вони були або цілком заборонені, або існували напівлегально, у глибокому підпіллі, відчуваючи над собою постійний тиск партійно-пропагандистських, адміністративних державних органів, насамперед горезвісного КДБ, зумовлювали їхню конфесійну замкнутість й суспільну ізоляцію. І це у свою чергу спричиняло їхнє індивідуальне і навіть вороже ставлення до атеїстичної держави. Відтак конспіративний, нелегальний спосіб існування їхніх релігійних громад зумовлював і консервував їхню сектантську сутність.

У 60-80-ті роки м.ст. радянський режим боротьбу з релігією вів, прикриваючись такими ідеологічними кампаніями як «посилення конфронтації між соціалізмом та імперіалізмом», «атеїстична контрпропаганда», спрямована проти так званих «зарубіжних клерикальних антикомуністичних центрів». Тоталітарний режим турбувало релігійне дисиденство й релігійний опір, який проявлявся у різних формах в СРСР. Серед них: критика порушень свободи совісті, яку документально й аргументовано здійснювала Рада церков ЄХБ, адвентисти та п'ятидесятники; масовий еміграційний рух п'ятидесятників за виїзд із СРСР в будь-яку некомуністичну країну із-за своїх релігійних переконань і проголошеного радянським режимом ідеологічного курсу про несумісності релігії і комунізму; громадянська і віросповідна протидія свідків Єгови режимові (відмова голосувати за «блок комуністів і безпартійних», відмова їхніх дітей прославляти комуністичний режим і його вождів під час навчання в школі та спосіб життя і віросповідання, який не сприймав ідеологію комунізму, і насамперед неперерваний всупереч титанічних зусиль КДБ зв'язок із своїм зарубіжним бруклінським центром в США).

Саме тоді (вже в котрий раз) радянський режим намагався раз і назавжди «покінчити з сектантством». Науковці-релігієзнавці зобов'язані були з наукової точки зору обґрунтовувати, як того влада вимагала, «реакційний характер протестантських сект». Проте і в цей важкий для протестантських конфесій період академічні релігієзнавці ухилялись від огульної викривальної і тотальної критики. В академічних виданнях, наскільки це було можливо, об'єктивно висвітлювався стан, тенденції розвитку цих конфесій. Широко проводились соціологічні дослідження. Хоча їхні результати і висновки вчених не завжди схвалювались партійно-ідеологічним керівництвом, оскільки воно вважало, що таким чином «популяризувалися» ці протестантські течії замість того, щоб

науковці постачали агітпропу «наукового обґрунтовані рекомендації з подолання сектантської релігійності».

І тому не мають рацію ті сучасні автори, які намагаються відкидати або якимось чином таврувати всі здобутки українського релігієзнавства радянського періоду. З цих праць потрібно зняти ритуальний наліт з цитування директивних ідеологічних матеріалів чергових партійних з'їздів і пленумів (без чого в цей період не могли побачити світ будь-яка наукова праця), - і тоді стає очевидним раціональне зерно академічних досліджень 80-х років минулого століття. Такі дослідники як Б.Гальперин, П.Гопченко, М.Закович, В.Єленський, А.Єршев, А.Колодний, П.Косуха, В.Любашенко, О.Онищенко, П.Яроцький, В.Докаш, В.Лешан, Ю.Терещенко та інші саме в цей період почали досліджувати пізньопротестанські течії – баптизм, п'ятдесятництво, адвентизм, свідки Єгови.

Всупереч тотальному партійно-ідеологічному контролю проводилися об'єктивні, науково обґрунтовані дослідження, які сприяли значному послабленню, як тоді говорили, «адмініструванню в релігійних справах», пом'якшенню репресивної політики і навіть наданню можливості легалізувати діяльність раніше «заборонених сект».

Науковці-релігієзнавці в 70-80-ті роки минулого століття широко практикували зустрічі з віруючими протестантських конфесій у формі «вечорів запитань і відповідей», «круглих столів», які давали можливість вести діалог з віруючими, з одного боку, і сприяли мінімізації адміністративного тиску на ці конфесії, з іншого боку. Водночас ці діалоги науковців і віруючих протестантських конфесій (передусім п'ятдесятників, свідків Єгови, які були найбільш упосліджені режимом), знімали з них ідеологічно нав'язані тавра фанатів, екстремістів, антирадянщиків, ворогів народу. Плодотворні наслідки цих діалогів відчували віруючі названих конфесій в Закарпатській, Чернівецькій, Волинській, Рівненській та інших областях, де особливо чинився сильний ідеологічний, адміністративний тиск на ці конфесії.

Потрібно визнати, що навіть ідеологічний відділ ЦК Компартії України, підконтрольна йому Рада у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, а також специфічний «церковно-сектанський» підрозділ КДБ *volens nolens* (волею-неволею, хоч-не хоч) прислухались до рекомендацій науковців-релігієзнавців, які активізувались в дусі так званого «нового мислення» під час Горбачовської перебудови, сприяючи виходу з підпілля, легалізації і реєстрації тих же п'ятдесятників і свідків Єгови, а згодом їх реабілітації як жертв політичних репресій. У розсекречених архівах зберігаються відповідні експертні висновки українських

релігієзнавців, які ще в середині 80-х років сприяли позитивним змінам у ставленні до цих конфесій.

За 15 років незалежної України ці протестантські конфесії, в результаті отриманої і належним способом використаної свободи совісті, пройшли шлях свого розвитку – **від секти до цивілізованих церковних утворень.**

Саме ці динамічні процеси розвитку від секти до церкви концептуально визначили парадигму дослідження течій пізнього протестантизму – баптизму, п'ятдесятництва, адвентизму, а також свідків Єгови у працях науковців Відділення релігієзнавства над цією тематикою у складі Яроцького П.Л. (керівник групи), Решетнікова Ю.С., Саннікова С., Докаша В.І., Франчука В.І. Повторимо, що саме склад цієї групи переконливо виявив плідний підхід до об'єктивного і разом з тим критичного дослідження феномену пізнього протестантизму в Україні, оскільки відбулася співпраця академічних і конфесійних дослідників.

У п'ятому томі «Історії релігій в Україні» всебічно висвітлено богословський портрет баптизму, історія виникнення баптизму як окремої релігійної течії, зародження і розвиток євангельсько-баптистського руху наприкінці ХІХ- початку ХХ ст. і в радянський період, а також діяльність євангельських віруючих у незалежній Україні.

У шостому томі «Історія релігій в Україні» за такою ж схемою відповідно висвітлюється п'ятдесятництво, адвентизм, свідки Єгови. В процесі дослідження цих пізніх протестантських конфесій (підкреслимо, що всі ці три течії існують в Україні від ста і більше років, і тому вони вже є традиційними для України) **вперше використано** різноманітний архівний матеріал різних відомств, зокрема, архівно-слідчі справи колишньої радянської спецслужби – Комітету державної безпеки, а також судові вироки Воєнних трибуналів, так званих «особливих трійок», Верховного Суду УРСР та обласних судів. Це дозволило зламати завісу, за якою відкрилася зловіща державна репресивна машина, яка намагалася знищити і остаточно покінути з течіями пізнього протестантизму, але не змогла досягти поставленої перед нею партійно-радянським керівництвом мети. Новацією шостого тому «Історії релігій в Україні» є публікація оригінальних документів названих радянських репресивних відомств, які донедавна зберігалися в їхніх архівах під суворим табу: «цілком таємно».

У шостому томі „Історії релігій в Україні” широко висвітлюється сучасний стан і тенденції розвитку пізньопротестантських течій в Україні, зокрема, їхня суспільна легалізація, правова легітимізація, притаманний взагалі протестантизму динамізм, що сприяло **формуванню**

нового типу конфесійної інституалізації, якому не властива характерна для сектантського утворення риса – розриву зі світом, ворожого чи індиферентного ставлення до держави. Сучасні пізньопротестантські течії позбавилися зазначених сектантських рис. За 15 років їх буття в умовах свободи совісті в незалежній Україні відбулося **активне входження пізньопротестантських течій у світ**, що, до речі, фіксується у соціальних концепціях цих конфесій.

Пізньопротестантські течії, як доведено у шостому томі «Історії релігії в Україні», досягли високого рівня інституалізації, пройшли шлях від секти до деномінації (стадії становлення, організованого оформлення, правової легітимізації і юридичної державної гарантії їхнього буття і функціонування), і, зрештою, до воцерковлення. Нині вони мають ґрунтовно опрацьований корпус богослов'я, чітку ієрархічну побудову організаційної структури, по-сучасному вибудовані релігійні центри і культові приміщення для молитовно- проповідницьких зібрань, ґрунтовну систему підготовки кадрів – від семінарій і коледжів до інститутів й університетів, кваліфікований викладацько-професорський склад з богословськими і науковими ступенями, власну високотехнологічну типографсько-видавничу базу, ведуть десятки теле- і радіопередач, мають розгалужені місійні центри, які з України охоплюють своєю євангельсько-місіонерською діяльністю країни близького і далекого зарубіжжя. Вони мають налагоджені зв'язки, відпрацьовану координацію дій зі своїми зарубіжними центрами. Крім того, ці пізньопротестантські церкви та релігійні організації реалізують в Україні свій соціогуманітарний потенціал. Застосовуючи досить динамічні й ефективні форми і методи зовнішнього впливу – освітнього, виховного, реабілітаційного, підприємницького. Вони налаштовані на діяльність в умовах ринкової економіки, громадянського суспільства, правової держави. Такий різновид конфесійного улаштування і життєдіяльності не може бути сектою.

За 15 років функціонування Відділення релігієзнавства проблематика протестантизму взагалі й окремих потестантських конфесій посіла чільне місце в кандидатських і докторських дисертаціях, захищених в Спеціалізованій вченій раді при Інституті філософії імені Г.С.Сковороди НАН України. За цей період захищено понад 20 кандидатських і докторських дисертацій цієї тематики, серед авторів яких були репрезентанти і вказаних конфесій. Назвемо деякі з цих досліджень: «Проблема війни і миру в сучасних протестантських теологіях» (Залужний О.Т.), «Протестантський чинник у політичному житті США (70-90-ті роки ХХст)» (Пилипенко С.П.), «Діяльність

протестантських конфесій у радянській Україні в контексті її державно політики (20-30-ті роки ХХ ст.)» (Сітарчук Р.А.), «Декалог і проблеми свободи в морально-етичній концепції адвентизму» (Московчук А.В.), «Становлення та диференціація євангельського руху в Україні» (Решетніков Ю.Є.), «Антропологічні основи християнського проповідування» (Жаловага А.С.) та інші.

Із 15 докторських дисертацій, над якими в цей час працюють прикріплені до Відділення релігієзнавства здобувачі та докторанти, 5 стосуються протестантської проблематики, зокрема досліджуються особливості формування сучасного соціального вчення євангельського протестантизму в Україні (Решетніков Ю.Є.), ідентичність віросповідних засад і соціокультурної трансформації європейської Реформації й українського євангельського протестантизму (Черенков М.М.), трансформація хіліастично- есхатологічних парадигм раннього і пізнього протестантизму (Докаш В.І.), влада і держава у віровченнях пізньопротестантських конфесій (Королук Ю.М.) та інші, на наш погляд, актуальні теми, які збагатять українське релігієзнавство.

Відтак, виконване під егідою Відділення релігієзнавства дослідження минулого і сучасного стану та тенденцій розвитку пізньопротестантських течій в Україні, на нашу думку, дозволило зробити вартісні з наукового й актуальні із суспільного погляду на ці конфесії узагальнення і висновки.

Разом з тим, динамізм пізньопротестантських конфесій, їхнє активне входження у світ потребують подальшого дослідження таких зокрема тенденцій:

1. У кожній пізньопротестантській конфесії накопичуються проблеми, які загалом можна охарактеризувати, як проблеми інституалізаційного становлення й інноваційних доктринальних змін, що призводять до певних протиріч між суто українськими й американо-європейськими протестантськими моделями влаштування конфесійного життя, між колишнім сектантським ізоляціонізмом і лібералізмом нової протестантської теології, між традиційним та сучасним богословським підходом до есхатології, секуляризму, глобалізації, між залишками сектантської ментальності й новими оцерковленими формами функціонування протестантських громад, між старшим і молодшим поколінням віруючих, між «автохтонами» і «неофітами».
2. Виникнення великої кількості місіонерських організацій

гостро поставило питання про їх місце у структурі традиційного українського протестантизму. Про їхні стосунки з місцевими протестантськими церквами. Відтак, виникають протиріччя між методами і формами функціонування новоутворених місій і традиційних протестантських церков, між старими і новими церквами. Оскільки новоутворені, приміром, баптистські й п'ятдесятницькі церкви використовують нові, не властиві українському традиційному протестантизму форми богослужінь і часто критично ставляться до традиційних форм життєдіяльності (до богослужбової і побутової культури), то це призводить до звинувачень нових церков і місій з боку старих церков у «відступництві від євангельських принципів», у «харизматії» тощо.

3. В умовах задекларованої свободи совісті й намірів побудувати в Україні відкрите громадянське суспільство пізньопротестантські конфесії активно опрацьовують свої соціальні вчення, в яких означаються світоглядні принципи, конфесійні координати «входження у світ». Отже, йдеться про розвиток взаємовідносин сім'ї, церкви, суспільства з державою, про ставлення до світської і, зокрема, сучасної секулярної культури, про моральне здоров'я особи і нації, біоетику, екологію, соціальне служіння як відповідь на потреби і виклики українського суспільства.
4. Євангелізація, яку активно проводять пізньопротестантські церкви, підсилюється соціогуманітарними засобами, формами і методами: серед нових ефективних форм соціогуманітарної євангелізації є євангелізація національних меншин (болгар, гагаузів, циган, євреїв, татар); євангелізаційна робота серед безпритульних; спеціальні євангелізаційні програми для засуджених й організація протестантських громад у місцях відбування покарання; євангелізаційно-реабілітаційна робота з особами, що належать до груп ризику – алкоголіками, наркоманами, безпритульними.
5. Релігійна сім'я, як і раніше, залишається основним каналом поповнення протестантських громад. По суті, йдеться про нові форми підліткової і молодіжної євангелізації: молодіжні християнські клуби і кафе, дитячі й молодіжні клуби спілкування, дитячі табори, підготовку молодіжних

евангелізаційних лідерів, обмін досвідом і поширення сучасних, привабливих для підліткової молоді, евангелізаційних форм роботи. Відтак, ця робота спрямована на формування молодого віруючого, адаптованого до співжиття в глобалізованому світі й секуляризованому суспільстві.

6. Загострюються протиріччя між принципом автономності окремо взятої громади і орієнтацією на побудову єпископальної моделі церковного життя, між принципом незалежності кожної громади як церкви та ідеєю централізації церковного життя. Однією із багатьох тенденцій є реакція на адміністрування з боку обласного і центрального керівництва, що частиною протестантських церков (баптистських, п'ятдесятницьких) розглядається як істотне обмеження прав окремих громад та їх обласних об'єднань. Окремими пасторами протестантських церков дається застереження про загрозу тоталітарного церковного клерикалізму.
7. В умовах тотального проникнення засобів, форм і методів функціонування протестантизму в західному світі відбуваються серйозні зміни, з одного боку, в напрямку прозахідної орієнтації українських пізньопротестантських громад і до певного розриву з національною духовною традицією. А з іншого, - до збереження самобутності українських витоків протестантизму і його спорідненості з національною духовністю. Відтак, відчутна тенденція українізації богослужінь, використання в проповідях української мови, українських перекладів Біблії. За цією тенденцією не важко розпізнати як протидію певної частини віруючих та їхніх пасторів західному глобалізаційному й уніфікаційному протестантизму, так і спробу змінити ставлення до українськості в зрусифікованих протестантських громадах.
8. Тенденція до активного «входження у світ» налаштовує пізньопротестантські конфесії на діяльність в умовах ринкової економіки, громадянського суспільства, сприяє залученню віруючих до суспільно-політичних, соціально-економічних і ринкових процесів. Пізньопротестантські конфесії, всупереч їх соціальних декларацій про відокремлення церкви від держави і віри від політики, все ж

втягуються в політичні процеси. Про що засвідчили виборчі кампанії в Україні 2002 і 2004 років. Тоді сотні віруючих півнопротестанських конфесій були зареєстровані кандидатами в депутати різних рівнів представницької влади, і частина з них увійшла до обласних, міських рад і навіть до Верховної Ради України. Проявляючи громадянську ініціативу, півнопротестантські конфесії створюють свої фонди, професійні об'єднання на зразок «Української асоціації християн-підприємців» (об'єднує баптистів, що займаються підприємницькою діяльністю), медичних асоціацій ЄХБ і АСД та інші суто конфесійні професійні, фахові, громадські утворення.

Зрозуміло, що всі означені процеси і тенденції в півнопротестанських конфесіях можуть і повинні стати об'єктом подальшого дослідження релігієзнавців. Адже йдеться про те, щоб українське суспільство адекватно розуміло процеси, які відбуваються в будь-якій конфесії. А конфесії, у свою чергу, демонстрували свою відкритість і прозорість для суспільства. Саме такий підхід до релігійно-суспільних процесів гарантуватиме українському суспільству стабільність, міжконфесійну толерантність, активне входження в громадянське суспільство всіх церков і релігійних організацій, віруючих і невіруючих. А в кінцевому підсумку це сприятиме громадянській злагоді, суспільній стабільності, національній безпеці, складовою якої є повага до прав людини і основних свобод, включаючи свободу совісті, релігії і переконання.

7. НОВІ РЕЛІГІЙНІ ТЕЧІЇ В ДОСЛІДЖЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ВЧЕНИХ

Осмислюючи п'ятнадцятирічний досвід вивчення НРТ в Україні, треба зазначити, що інтерес до нового в релігії завжди був і буде сталим, а дослідження цих новшеств ніколи не втратить своєї актуальності. В силу специфіки самого предмету (невідоме, екзотичне, неоднорідне) в його оцінках буде присутня неоднозначність, полісвітоглядність, різновекторність, альтернативність тощо, тобто все те, що характеризує сучасну літературу, присвячену новим релігіям.

Напевно, що вітчизняними піонерами в цій сфері можна вважати харківських дослідників, які ще в 1989 році видали брошуру українською мовою з відповідною пропагандистською назвою, повторивши цей досвід